DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
E-ISSN: 2587-005X https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe
Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, *91*, 661-681; 2026.
DOI: 10.51290/dpusbe.2008609

OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS-İ ŞERİF SANCAĞI'NDAKİ RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

Davut ADLIĞ[1*]
Abdullah CENGİZ[2]

Öz
Osmanlı Devleti'nde modern sivil eğitim kurumlarının gelişiminde önemli bir yere sahip olan rüşdiye mektepleri, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren eğitim alanındaki yenileşme politikalarının temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. İlk somut örnekleri 1847 yılında İstanbul'da açılan rüşdiyeler, 1853 tarihli padişah iradesiyle taşraya yayılmaya başlamış; 1869 tarihli Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi ile hukuki ve idari bakımdan daha sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur. II. Abdülhamid döneminde ise rüşdiye mekteplerinin hem sayısal hem de kurumsal açıdan geliştirilmesine özel önem verilmiştir. Bu süreçte rüşdiyelerin kurulduğu bölgelerden biri de Kudüs-i Şerif Sancağı olmuştur. Bu çalışmada Kudüs-i Şerif Sancağı'nda faaliyet gösteren rüşdiye mektepleri, kuruluş süreçleri, idari yapıları ve eğitim işleyişleri bakımından incelenmiştir. Böylece sancağın Osmanlı dönemindeki modern ortaöğretim sistemine ilişkin kurumsal çerçevesi ortaya konmuştur.
Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Eğitim, Kudüs-i Şerif, Rüşdiye, Muallim
JEL Kodları: N3, N9.

RUSHDIYE SCHOOLS IN THE SANJAK OF JERUSALEM DURING THE OTTOMAN PERIOD

Abstract
Rushdıyyeh schools, which played a significant role in the development of modern civil education in the Ottoman Empire, became one of the main components of educational reforms from the first half of the nineteenth century onwards. The first concrete examples, opened in Istanbul in 1847, were gradually expanded to the provinces following an imperial decree issued in 1853. With the 1869 Regulation of Public Education (Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi), these schools gained a more systematic legal and administrative structure. During the reign of Abdülhamid II, particular emphasis was placed on improving both the number and institutional capacity of rushdıyyeh schools. One of the regions where these schools were established was the Sanjak of Jerusalem. This study examines the rushdıyyeh schools operating in the Sanjak of Jerusalem in terms of their establishment processes, administrative structures, and educational practices. In doing so, it reveals the institutional framework of modern secondary education in the region during the Ottoman period.
Keywords: Ottoman Empire, Jerusalem al-Sharif, Education, Rushdiye, Teacher.
JEL Codes: N3, N9.

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-3140-5919
[*] **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): tarihci-davut@hotmail.com
[2] Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Tarihi Bölümü, ORCID0000-0002-3484-2308
Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2026 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.10.2026

Giriş

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan itibaren askerî, idarî ve toplumsal alanlarda karşı karşıya kaldığı sorunları aşabilmek amacıyla kapsamlı bir yenileşme sürecine yönelmiştir. Bu sürecin en önemli ayaklarından birini eğitim alanında gerçekleştirilen düzenlemeler oluşturmuştur. Zira devletin yeniden teşkilatlanması, askerî kurumların ıslahının yanı sıra yeni idarî ve sivil kadroları yetiştirecek bir eğitim sisteminin kurulmasını da zorunlu kılmıştır (Hayta&Ünal, 2003, ss.28-69). Bu doğrultuda Osmanlı eğitim yapısı, klasik kurumların yanında modern nitelikli yeni mekteplerin açılmasıyla giderek farklılaşmış ve özellikle Tanzimat sonrasında bu dönüşüm daha belirgin hâle gelmiştir (Somel, 2010).

Bu dönüşüm sürecinde rüşdiye mektepleri, Osmanlı eğitim modernleşmesinin en dikkat çekici kurumlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Temel eğitim kurumları ile daha üst düzey mektepler arasında bir ara basamak olarak tasarlanan rüşdiyeler, modern eğitim anlayışının taşraya yayılmasında önemli bir işlev üstlenmiştir. İlk örnekleri İstanbul'da açılan bu mektepler, zamanla vilayet ve sancak merkezlerine doğru yayılmış ve böylece Osmanlı Devleti'nin merkezî eğitim politikalarının taşradaki en görünür araçlarından biri hâline gelmiştir (Kodaman, 1991, ss.70-73). Nitekim rüşdiye mektepleri, yeni ders programları ve öğretim yöntemlerinin yanı sıra kurumsal yapıları, muallim kadroları ve idarî işleyişleri bakımından da modernleşme sürecinin önemli göstergeleri arasında yer almıştır (Demirel, 2002, ss.64-75).

Rüşdiye mekteplerinin yaygınlaşması, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanmış; 1869 tarihli Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi ile bu kurumların hukukî ve idarî çerçevesi daha belirgin bir yapıya kavuşturulmuştur. Söz konusu nizamnâme ile rüşdiyelerin açılacağı yerler, muallim sayıları, ders programları ve gider kaynakları belirlenmiş ve böylece rüşdiye mektepleri devlet denetimi altında sistematik bir eğitim kurumu niteliği kazanmıştır (Kodaman, 1991, ss.28-69). Eğitim istatistikleri de bu dönemde rüşdiyelerin Osmanlı coğrafyasındaki yaygınlaşmasını açık biçimde göstermektedir (Alkan, 2000, ss.49-163). Bu yönüyle rüşdiyeler, bir eğitim kademesi olmanın ötesinde, modernleşen Osmanlı devletinin taşradaki kurumsal varlığını güçlendiren yapılardan biri olarak değerlendirilmelidir (Ünal, 2015).

Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarında rüşdiye mektepleri sayı, kurumsal yapı ve işlev bakımından daha belirgin bir görünüm kazanmıştır. Bu döneme ilişkin araştırmalar, rüşdiyelerin merkezle sınırlı kalmayıp taşra ölçeğinde de Osmanlı eğitim sisteminin temel unsurlarından biri hâline geldiğini göstermektedir (Demirel, 2002, ss.84-88). Nitekim rüşdiyeler, bulundukları yerlerde hem modern öğretim anlayışının yerleşmesine katkı sağlamış hem de idarî ve toplumsal dönüşümün eğitim alanındaki yansımalarını görünür kılmıştır. Bu nedenle rüşdiye mekteplerinin taşradaki gelişimi, Osmanlı eğitim tarihinin genel politikalarının yanı sıra yerel uygulamalar ve farklı bölgesel şartlar bakımından da ele alınmalıdır (Tekdal, 2021, ss. 72-107; Genli, 2025, ss. 284–302).

Osmanlı Devleti'nin hükmettiği topraklarda modern eğitimi yaygınlaştırmaya yönelik bu girişimlerden Kudüs-i Şerif Sancağı da etkilenmiş ve bu bağlamda sancakta rüşdiye mektepleri tesis edilmiştir. Söz konusu mektepler, bölgedeki geleneksel eğitim anlayışını aşan yeni bir eğitim düzeninin yerel yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Ancak siyasî, dinî ve demografik bakımdan özel bir konuma sahip olan Kudüs-i Şerif Sancağı'nda rüşdiye mekteplerinin kuruluşu ve işleyişi, Osmanlı taşrasının diğer bölgelerinden farklı koşullar içinde şekillenmiştir. Bu çalışmada, Kudüs-i Şerif Sancağı'nda faaliyet göstermiş rüşdiye mekteplerinin kuruluş süreçleri, yapısal özellikleri ve işleyişleri incelenerek bu kurumların Osmanlı eğitim sistemi içindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki rüşdiye mekteplerini değerlendirmeden önce, sancağın siyasî, idarî ve demografik yapısını ele almak gerekir. Çünkü Osmanlı taşrasında eğitim kurumları, merkezî

politikaların yanı sıra yerel şartlardan da etkilenmiştir. Bu nedenle aşağıda Kudüs-i Şerif Sancağı'nın siyasî, idarî ve demografik yapısına kısaca değinilecektir.

1. Kudüs-i Şerif Sancağı'nın Siyasi, İdari ve Demografik Yapısı

Kudüs-i Şerif Sancağı, Osmanlı taşra teşkilatı içinde sıradan bir idarî birimden çok daha fazlasını ifade eden bir bölgeydi. Şehrin üç semavî din açısından kutsallık taşıması, Kudüs'ü yerel bir yönetim merkezi olmanın ötesine taşımış; Osmanlı Devleti'nin dış siyaset, güvenlik ve meşruiyet politikaları bakımından hassas bir alan hâline getirmiştir. Bu sebeple Kudüs'ün idarî statüsü zaman içinde birkaç kez yeniden düzenlenmiş, özellikle XIX. yüzyılda merkezî idarenin bölge üzerindeki denetimini güçlendirme yönündeki çabaları daha belirgin hâle gelmiştir. Kudüs, Osmanlı hâkimiyeti boyunca sancak statüsünü korumakla birlikte, bağlı bulunduğu idarî merkez zamanla değişmiştir. Bu çerçevede 1516-1831 yılları arasında Şam eyaletine, 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaletine bağlı kalmış; 1865'te Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilâyetine dâhil edilmiştir. 1872-1917 döneminde ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan merkezî hükümete bağlanmıştır (Köse, 2015, ss. 161-199; el-Aselî, 2002, ss. ss. 334-338).

Bu siyasî ve idarî konum, sancaktaki bürokratik yapılanmayı da doğrudan etkilemiştir. Tanzimat ile Osmanlı taşrasında güçlenen merkezileşme eğilimi, Kudüs'te idarî organların, uzmanlaşmış memuriyetlerin ve kamu dairelerinin çoğalmasına yol açmıştır. 1864 ve özellikle 1871 düzenlemelerinden sonra taşra bürokrasisinin daha kurumsal bir yapıya kavuşması, eğitim, sağlık, belediye, nafıa ve maliye gibi alanlarda devletin görünürlüğünü artırmıştır. Kudüs Hükümet Konağı etrafında şekillenen idarî merkez, idarî meclis, muhasebe, vergi, tapu, polis ve jandarma gibi birimlerin aynı merkezde toplanmasıyla Osmanlı idarî modernleşmesinin sancaktaki somut tezahürlerinden biri hâline gelmiştir. Böylece Kudüs'ün idarî yapısı, statü değişikliklerinin yanı sıra modern bürokrasinin taşraya yayılmasıyla da yeniden biçimlenmiştir (Avcı, 2021, ss. 1-21).

Sancağın demografik yapısı ise bu idarî çerçeveyi daha da karmaşık ve çok katmanlı hâle getiren temel unsurlardan biriydi. Kudüs-i Şerif, Osmanlı döneminde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin bir arada yaşadığı; ayrıca farklı mezhep, cemaat ve etnik unsurların iç içe bulunduğu bir toplumsal yapıya sahipti. XIX. yüzyılda yabancı konsoloslukların açılması, misyoner faaliyetlerinin yoğunlaşması ve Yahudi göçlerinin artması, bu yapıyı daha da belirginleştirmiştir (Köse, 2015, ss. ss. 161-199). 1871 (H. 1288) tarihli Suriye Vilayeti Salnâmesi'nde Kudüs-i Şerif merkezinde toplam 2211 hane kaydedilmiş; bunların 1025'i Müslüman, 620'si Yahudi, 299'u Rum, 179'u Latin, 44'ü Kıptî, 19'u Protestan, 18'i Katolik ve 7'si Süryani olarak gösterilmiştir. Buna göre hane dağılımı bakımından Müslümanlar toplamın yaklaşık %46,4'ünü, Yahudiler %28,0'ini, Hristiyan gruplar ise toplamda %25,6'sını oluşturmaktadır. Bu tablo, Kudüs merkezinin dinî olduğu kadar toplumsal ve kurumsal bakımdan da son derece çoğul bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kudüs-i Şerif Sancağı'nın demografik görünümü, nüfus büyüklüğünün yanı sıra farklı inanç gruplarının kurumsal ve mekânsal varlığıyla birlikte değerlendirilmelidir (Telli, 2024, ss. 374-395).

Siyasî-idarî yapı ile demografik çeşitlilik, sancaktaki eğitim politikalarını da doğrudan etkilemiştir. XIX. yüzyılda ecnebi devletlerin, misyoner çevrelerin ve gayrimüslim unsurların Kudüs-i Şerif üzerindeki faaliyetlerinin artması, Osmanlı Devleti'ni bölgedeki idarî statüyü güçlendirmeye ve kurumsal varlığını daha görünür kılmaya yöneltmiştir. Bu süreçte eğitim kurumları da yalnızca eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlar olmaktan çıkarak, devletin taşradaki nüfuzunu tahkim eden araçlar hâline gelmiştir (Özcoşar & Akman, 2018, ss. 15-34). Bu nedenle Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki rüşdiye mekteplerini anlamak için öncelikle bu siyasî, idarî ve demografik zemini ortaya koymak gerekir. Nitekim sancakta açılan mekteplerin dağılımı, muallim ihtiyacı, dil meselesi ve kurumsal işleyişi büyük ölçüde bu çok katmanlı yapı tarafından belirlenmiştir.

Bu çerçevede Kudüs-i Şerif Sancağı'nın sahip olduğu siyasî, idarî ve demografik özellikler, sancakta açılan rüşdiye mekteplerinin kuruluş süreçlerini, sayılarını ve işleyişini doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla bu mekteplerin ortaya çıkışı ve gelişimi, Osmanlı Devleti'nin merkezî eğitim politikaları ile bölgenin kendine özgü şartları birlikte dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda aşağıda, Kudüs-i Şerif Sancağı'nda faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerinin durumu arşiv verileri ışığında ele alınacaktır.

2. Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki Rüşdiye Mektepleri

2.1. Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi

Kudüs-i Şerif Sancağı'nda rüşdiye mekteplerinin kuruluş süreci, bölgenin siyasî ve toplumsal şartlarıyla yakından ilişkilidir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında yabancı devletlerin Kudüs-i Şerif'te kilise, mektep ve hastane gibi sosyal ve dinî işlevlere sahip yapılar inşa etmeleri, Osmanlı merkezî yönetimini bu alanda daha görünür tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu gelişmeler karşısında, bölgede yaşayan Müslüman nüfusun gayrimüslim unsurlar karşısında geri kalmamasını sağlamak amacıyla farklı dönemlerde padişah iradeleri çıkarılmış ve çeşitli girişimlerde bulunulmuştur (A.}MKT. MHM., No.98, Gömlek No.70). Bu kapsamda, Kudüs-i Şerif Sancağı'nda kötü durumda bulunan Hz. Ömer Camii'nin onarılması, kimsesiz ve muhtaç kişilerin korunması amacıyla bir gurebâhânenin padişah vakfı statüsünde inşa edilmesi (A.}MKT. NZD.], No.196, Gömlek No.78) ve Müslüman çocukların eğitimi için bir rüşdiye mektebi açılması yönünde 1857 yılında karar alınmıştır. Rüşdiye mektebinin inşası için gerekli masraf cetvellerinin hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'ndan istenmiş; mektep tamamlandığında idaresinin Kudüs-i Şerif'teki padişah vakfına bırakılacağı ve ihtiyaç duyulan tahsisatın merkezden karşılanacağı ilgili makamlara bildirilmiştir (A.}AMD.], No.72, Gömlek No.61). Ancak bu karara rağmen, 1857 yılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda bir rüşdiye mektebinin fiilen açıldığına ve buraya bir muallim tayin edildiğine dair gerek Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde gerekse Devlet Salnâmeleri'nde herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1868 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında eğitim alanında yürütülen reformcu uygulamaların bir yansıması olarak, Kudüs-i Şerif Sancağı'nda bir rüşdiye mektebinin faaliyete geçirildiği anlaşılmaktadır. Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler (A.}MKT. MHM, No.416, Gömlek No.83) ile Devlet Salnâmeleri'nde yer alan bilgilerden (DS, H. 1286, 117), bu mektebin şehir merkezinde daha önce ahır olarak kullanılan bir yapının onarılması suretiyle açıldığı anlaşılmaktadır (MF. MKT. No.46, Gömlek No.102). Bu durum, taşra kentlerinde eğitim kurumlarının açılmasında karşılaşılan mekânsal yetersizliklerin mevcut yapıların dönüştürülmesi yoluyla aşıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mektebin kuruluş süreci, Suriye Vilayeti Valiliği'nin talebi üzerine Maârif Nezâreti aracılığıyla başlatılmış; konuyla ilgili yazışmalar 1868 tarihli bir tezkire ile Şûrâ-yı Devlet'in Maârif Dairesi'nde müzakere edilmiştir.

Kudüs-i Şerif Sancağı'nın dilsel ve toplumsal yapısı da bu süreçte belirleyici olmuştur. Halkın çoğunluğunun Arapça konuştuğu dikkate alınarak, rüşdiye mektebine atanacak başmuallimin (muallim-i evvel) bu dili yeterli düzeyde bilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, daha önce Argiri Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sânî olarak görev yapan Malatyalı Ebubekir Efendi'nin Arapça bilgisinin Maârif Meclisi tarafından tasdik edilmiş olması, onun Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'ne atanmasında belirleyici bir unsur olmuştur. Ebubekir Efendi'nin aylık 625 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak atanması, dil yetkinliği ile taşradaki nitelikli muallim ihtiyacı arasındaki ilişkiye de işaret etmektedir. Ayrıca mektebin işleyişini destekleyecek personel için de düzenlemelere gidilmiş; Kudüs halkından bir kişinin aylık 83 kuruş maaşla bevvâb (hademe) olarak görevlendirilmesine ve mektebin yıllık masrafları için 1000 kuruş tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bu kararlar, Osmanlı Devleti'nin taşra mekteplerini salt eğitim verilen kurumlar olarak değil, aynı zamanda istihdam ve sosyal düzenin bir parçası olarak ele aldığını göstermektedir. Malatyalı Ebubekir Efendi'nin bu göreve atanması, 8 Ağustos 1868 tarihinde padişah tarafından

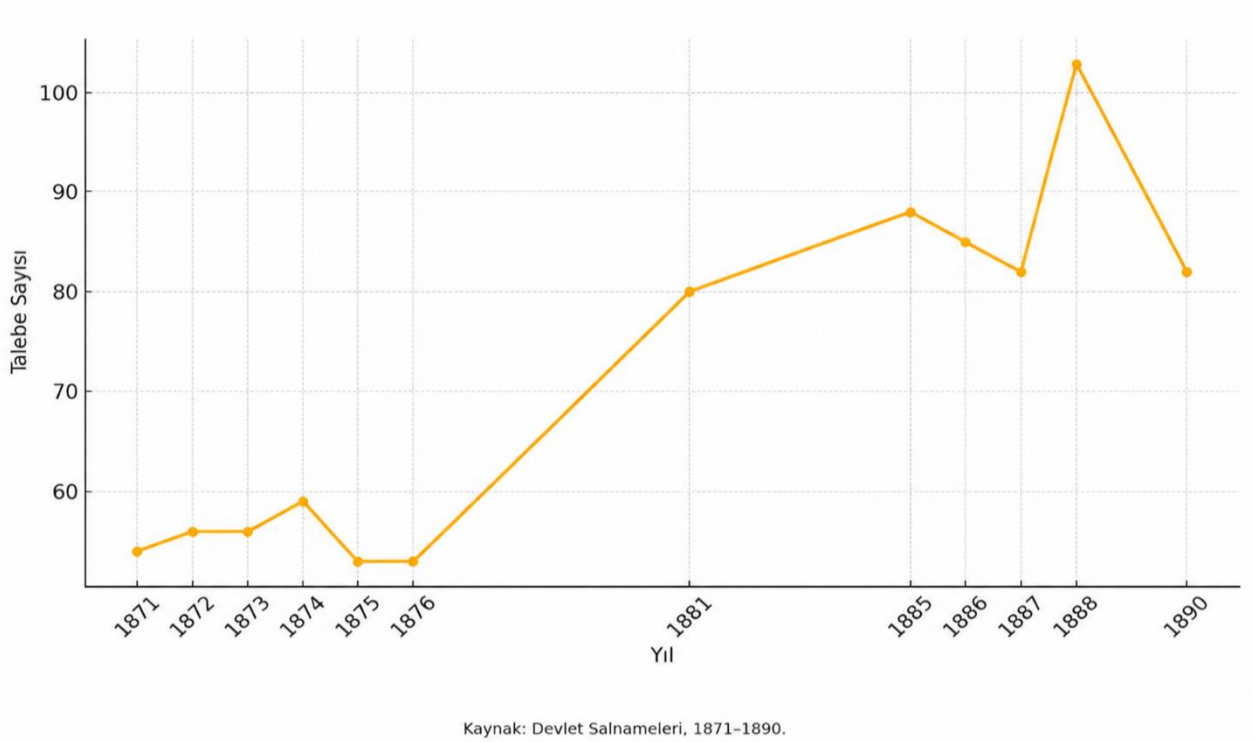
resmî olarak tasdik edilmiştir (İ.ŞD., No. 9, Gömlek No. 466). Öte yandan, mektebin muallim-i sânîliği görevine aylık 333 kuruş maaşla tayin edilen Esad Efendi'ye aynı zamanda sülüs hattı derslerini yürütme görevi de verilmiştir (A.}MKT. MHM., No.441, Gömlek No.43). Bu durum, dönemin rüşdiye mekteplerinde temel derslerin yanı sıra estetik ve yazı sanatına ilişkin klasik İslâmî disiplinlerin de okutulduğunu ortaya koymaktadır. Yaklaşık dört yıl görev yapan Ebubekir Efendi'nin (DS, H. 1289, 235) yerine ise 1872 yılında İsa Efendi atanmıştır (MF. İBT., No. 2, Gömlek No. 45).

Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'nde eğitime başlanmasının ardından, geçen yıllar içinde mektebe devam eden talebe sayısında artış meydana gelmiştir. Bu artış, zamanla mevcut binanın fiziki kapasitesinin yetersiz hâle gelmesine yol açmıştır. Ayrıca mektep binası, yıllar içinde doğal yıpranma ve yoğun kullanım sonucunda tamire muhtaç bir duruma gelmiştir. Bu gelişmeler neticesinde mektep binasının hem genişletilmesine hem de esaslı biçimde onarılmasına ihtiyaç duyulmuş; Kudüs-i Şerif Maârif Meclisi tarafından bu doğrultuda girişimlerde bulunulmuştur (MF. İBT., No. 9, Gömlek No. 56). Ancak Kudüs-i Şerif Sancağı'nda yaşayan halkın maddi imkânlarının sınırlı olması, yapılacak tadilat ve genişletme faaliyetleri için gerekli finansmanın halk katkısıyla sağlanmasını güçleştirmiştir (ŞD., No. 208, Gömlek No. 13). Bu nedenle alternatif bir kaynak olarak Beytüllahim Kasabası'nda bulunan bir misafirhane ile üç parça arsanın ihale yoluyla satışa çıkarılması gündeme gelmiş ve bu öneri 18 Ağustos 1876 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e sunulmuştur. Ancak söz konusu gayrimenkullerin tasarruf hakkının Kudüs-i Şerif'teki vakıflara ait olması, bu mülklerin satışını hukuki ve idarî bakımdan mümkün kılmamış ve bu sebeple teklif, Şûrâ-yı Devlet'in Mülkiye Dairesi tarafından uygun görülmemiştir. Bunun üzerine mektep binasının tadilat ve genişletilmesi için gerekli ödeneğin, Maârif Nezâreti'ne bağlı maârif bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir (MF. İBT., No. 9, Gömlek No. 56).

Söz konusu karar, taşradaki mektep yatırımlarının merkezî bütçeye bağımlılığını göstermesinin yanı sıra, eğitim alanında yürütülen projelerin hukuki, mülki ve mali sınırlar çerçevesinde nasıl şekillendiğini ortaya koyması bakımından da dikkat çekicidir. Nitekim bu süreçte Kudüs-i Şerif Maârif Mutasarrıflığı ile belediye meclisi tarafından bir keşif defteri düzenlenmiş ve söz konusu onarım ve genişletme çalışmalarının toplam maliyeti 6200 kuruş olarak belirlenmiştir. Tespit edilen bu meblağın 1877–1878 yılı maârif inşaat bütçesinden karşılanabilmesi için keşif defterinin İstanbul'daki ilgili makamlara gönderilmesi gerektiği, Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'na resmî bir yazıyla bildirilmiştir (ŞD., No. 208, Gömlek No. 13). Bu durum, dönemin taşra mekteplerine yönelik yatırım süreçlerinde belediye, idare, maârif teşkilatı ve merkezî otorite arasındaki çok katmanlı bürokratik işleyişin önemli bir örneğini sunmaktadır.

1868 yılında eğitim-öğretim faaliyetine başlayan Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi, zaman içinde çeşitli toplumsal, idarî ve mekânsal etkenlere bağlı olarak farklı yoğunluklarda talebe kabul etmiştir. Talebe sayılarında dönemsel dalgalanmalar görülmekle birlikte, mektep hiçbir zaman kapatılmasını gerektirecek ölçüde bir talebe azalmasıyla karşı karşıya kalmamıştır. Bu durum, Osmanlı eğitim politikasının Kudüs-i Şerif'te istikrarlı biçimde uygulandığını ve bölge halkının eğitime yönelik ilgisinin devam ettiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca mektebin kesintisiz biçimde faaliyet göstermesi, Osmanlı Devleti'nin taşrada eğitimi kurumsallaştırma çabalarının Kudüs-i Şerif gibi çok dinli ve çok kültürlü bir şehirde de süreklilik kazandığını ortaya koymaktadır. 1871–1890 yılları arasındaki talebe sayılarına ilişkin ayrıntılı grafik aşağıda sunulmuştur. Söz konusu veriler, niceliksel eğilimlerin yanı sıra Kudüs-i Şerif'in toplumsal dönüşüm süreçlerinde eğitimin yeri ve sürekliliği hakkında da önemli ipuçları vermektedir.

Şekil-1:*1871-1890 Yılları Arasında Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi Talebe Sayısı*

Kaynak: Devlet Salnameleri, 1871–1890.

1871–1890 yıllarını kapsayan grafikteki veriler, Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayısında istikrarlı bir sürekliliğin yanı sıra belirgin bir niceliksel artış eğilimi bulunduğunu göstermektedir. 1871 (DS, H. 1288, 144), 1872 (DS, H. 1289, 240), 1873 (DS, H. 1290, 213), 1874 (DS, H. 1291, 219), 1875 (DS, H. 1292, 109) ve 1876 (DS, H. 1293, 162) yıllarında talebe sayısı genel olarak 50'li rakamlar civarında seyretmiştir. Bu dönemde 1874 yılında 59 talebeyle kısa süreli bir zirveye ulaşılmış, ardından 1875 ve 1876 yıllarında sayı yeniden 53'e gerilemiştir. Mektebin henüz ilk yılları ve fizikî kapasitesinin sınırlılığı dikkate alındığında, bu seviyenin dönemin şartları bakımından makul olduğu söylenebilir.

1880 yılından itibaren talebe sayısında dikkat çekici bir artış gözlenmektedir. 1881 yılında sayı 80'e yükselmiş (DS, H. 1298, 287); bu artış eğilimi 1885'te 88'e ulaşmıştır (DS, H. 1302, 417). 1886 (DS, H. 1303, 339) ve 1887 (DS, H. 1304, 325) yıllarında kısmi bir gerileme yaşanmışsa da sayı 80 civarında seyretmeye devam etmiş, 1888'de ise belirgin bir sıçramayla 103'e ulaşmıştır (DS, H. 1305, 251). Bu yükseliş, büyük ölçüde mektebin fiziki genişletilmesi ve onarımına yönelik 1876 tarihli girişimlerin sonuç vermesiyle ilişkilendirilebilir. Bunun yanında, eğitim hizmetlerine yönelik toplumsal talebin giderek arttığını da göstermektedir. Aynı gelişme, Osmanlı taşrasında rüşdiye eğitiminin kurumsallaşma sürecinin ilerlediğini ve Kudüs-i Şerif gibi çok kültürlü bir şehirde Müslüman halkın eğitime erişim bakımından daha etkin bir konuma geldiğini ortaya koymaktadır.

1888 yılında 103 talebeyle ulaşılan bu zirve, mektebin o dönemde bölgesel ölçekte önemli bir eğitim kurumu hâline geldiğine işaret etmektedir. Ancak 1890 yılında talebe sayısının yeniden 82'ye düşmesi (DS, H. 1307, 325), söz konusu artışın kesintisiz bir çizgi izlemediğini ve eğitim talebinin ekonomik, siyasî ve demografik etkenlere bağlı olarak dalgalanabildiğini göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'nde 1870'lerin ortalarından 1890'a kadar geçen süreçte talebe sayısında yüzde 50'nin üzerinde bir artış meydana gelmiş olması, eğitime yönelik toplumsal ilginin güçlendiğini ve Osmanlı merkezî yönetiminin taşradaki eğitim kurumlarını desteklemeyi sürdürdüğünü gösteren önemli bir bulgudur.

2.2. Yafa Rüşdiye Mektebi

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında taşrada eğitimi yaygınlaştırma politikaları doğrultusunda, Kudüs-i Şerif merkezinde 1868 yılında bir rüşdiye mektebi açılmış ve bu kurum, bölgedeki ilk orta dereceli eğitim kurumu olmuştur. Söz konusu mektep, Kudüs'teki Müslüman ahalinin eğitim ihtiyaçlarına cevap vermesinin yanı sıra, sancağa bağlı diğer yerleşim yerleri için de örnek teşkil etmiştir. Bu bağlamda, Kudüs-i Şerif merkezindeki rüşdiye mektebinin faaliyete geçmesiyle oluşan idarî ve kurumsal tecrübe, kısa süre içinde sancak dâhilindeki diğer kazalarda da benzer eğitim kurumlarının açılmasının önünü açmıştır. Bu genişleme süreci içinde, sancağın önemli liman kazalarından biri olan Yafa da rüşdiye mektebi açılması planlanan ilk yerleşim yerleri arasında yer almıştır.

Kudüs-i Şerif Sancağı'na bağlı önemli bir liman kenti olan Yafa'da bir rüşdiye mektebi açılmasına yönelik ilk girişimler, 1874 yılında Yafa Maârif Komisyonu tarafından başlatılmıştır. Söz konusu girişim, Osmanlı taşrasında rüşdiye seviyesindeki eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasına yönelik genel politikanın yerel bir yansıması niteliğindedir. Yafa'da rüşdiye mektebi için yeni bir bina inşa edilmemiş; bunun yerine İskele Caddesi'nde bulunan ve Kaptan-ı Derya Hasan Paşa'ya ait olan Cami-i Şerif geçici olarak mektep binası şeklinde tahsis edilmiştir (MF. MKT., No. 928, Gömlek No. 38). Bu tercih, dönemin yaygın uygulamalarından biri olan mevcut vakıf yapılarının eğitim amacıyla kullanılmasını yansıtmaktadır.

Yafa Maârif Komisyonu, rüşdiye mektebinin öğretim faaliyetlerine başlayabilmesi için Maârif Nezâreti'ne başvurarak hem muallim görevlendirilmesini hem de mektepte kullanılacak ders kitaplarının gönderilmesini talep etmiştir. Ayrıca komisyon, mektepte muallim-i sânî olarak görev yapmak üzere yerel halktan Yafalı İsa Efendi'nin tayin edilmesini uygun görmüştür. Bu öneri üzerine Maârif Nezâreti, mevzuata uygunluğu sağlamak amacıyla iki hususu değerlendirmeye almıştır. Bunlardan ilki, Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi'ne göre bir kasabada rüşdiye mektebi açılabilmesi için o yerde en az 500 Müslüman hanenin bulunması gerektiğidir (bk. Düstûr, I. Tertip, C. II, 187). İkincisi ise muallim olarak önerilen kişinin hem pedagojik yeterliliğe hem de güzel yazı yazma becerisine sahip olup olmadığıdır. Bu kapsamda İsa Efendi'nin sülüs hattı örneğinin gönderilmesi istenmiş; ayrıca Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'ndan Yafa'daki Müslüman hane sayısına ilişkin bilgi talep edilmiştir (MF. MKT., No. 19, Gömlek No. 124). Mutasarrıflıktan gelen resmî yazıda Yafa'da 1521 Müslüman hanenin bulunduğu bildirilmiştir (MF. İBT., No. 4, Gömlek No. 140). Böylece yasal yeterlilik sağlanmış ve Maârif Nezâreti, Yafa'da rüşdiye mektebinin açılmasını onaylamıştır.

1875 yılında mektebin muallim kadrosu, İstanbul Dârülmuallimîn mezunlarından Edremitli Hafız Mustafa Efendi'nin aylık 700 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak atanmasıyla oluşturulmuştur. Ayrıca mektebin yardımcı personeli olarak Yafa ahalisinden bir kişinin bevvâb sıfatıyla aylık 80 kuruş maaşla görevlendirilmesi (İ.DH., No. 698, Gömlek No. 48826; MF. İBT., No. 6, Gömlek No. 66) ve mektebin yıllık masrafları için 1000 kuruş ödenek tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır (MF. İBT., No. 5, Gömlek No. 120; BOA, MF. MKT., No. 28, Gömlek No. 33). Bu atamalar ve tahsisatlar, Osmanlı taşrasında eğitim kurumlarının pedagojik boyutun yanı sıra idarî ve mali yönlerden de yapılandırıldığını göstermektedir.

Mektebin açılışının ardından talebe sayısında dikkate değer bir artış gözlemlenmiştir. Açılışın birinci yılında 48 olan talebe sayısı (DS, H. 1293, 158), dört yıl içinde 89'a yükselmiştir (DS, H. 1298, 287). Bu artış, Yafa halkının eğitime olan ilgisinin bir göstergesi olmasının yanı sıra kurumsal yapıların bölgedeki istikrarını da yansıtmaktadır. Talebelere yönelik öğretim materyalleri, farklı dönemlerde Maârif Nezâreti kütüphanesinden gönderilen kitap ve risalelerle desteklenmiştir (MF. İBT., No. 9, Gömlek No. 31; MF. İBT., No. 11, Gömlek No. 130). Ancak mektebin geçici olarak faaliyet gösterdiği cami binası, uzun vadeli kullanım için uygun bulunmamıştır. Yafa İskelesi'nin büyük olması ve caminin ibadet dışında kullanılmasının halk

nezdinde oluşturduğu memnuniyetsizlik nedeniyle rüşdiye mektebi, Yafa'daki ibtidâî mektebinin bir kısmına taşınmıştır. Ardından cami, Evkaf-ı Hümâyun'a iade edilerek yeniden ibadet işlevine tahsis edilmiştir. Bu geçici çözüm de zamanla yetersiz kalmış; mektepteki talebe artışı ve mekânsal ihtiyaçlar doğrultusunda Yafa'da rüşdiye mektebi için mevcut bir bina kiralanmıştır (MF. MKT., No. 928, Gömlek No. 38). Bu süreç, Osmanlı taşra teşkilatında eğitimin mekânsal sürdürülebilirliği bakımından karşılaşılan zorlukları ve bunlara karşı geliştirilen esnek çözümleri açık biçimde ortaya koymaktadır.

Yafa Rüşdiye Mektebi'nde 1875 yılında muallim-i evvel olarak görevlendirilen Edremitli Hafız Mustafa Efendi, yaklaşık iki yıl görev yaptıktan sonra 1877 yılında Nablus Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan Hafız Mustafa Efendi ile becayiş yapmıştır (MF. MKT., No. 47, Gömlek No. 172). Kısa süre içinde talebe sayısında gözlemlenen artış, mektepteki eğitim faaliyetlerinin yoğunluğunu artırmış; bu durum mevcut muallim kadrosunun yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla 1877 yılında yeni atamalar gerçekleştirilmiştir. Hafız Hüseyin Efendi aylık 315 kuruş maaşla muallim-i sânî, Mustafa Saffet Efendi ise aylık 80 kuruş maaşla rik'a muallimi olarak mektebe tayin edilmiştir (MF. İBT., No. 12, Gömlek No. 17). Bu atamalar, Osmanlı taşrasındaki rüşdiye mekteplerinde personel ihtiyacının artan talebe sayısına bağlı olarak şekillendiğini ve eğitim faaliyetlerinin sürekliliğini sağlama çabasını yansıtmaktadır.

Bununla birlikte talebe sayısındaki artış eğilimi uzun vadede aynı düzeyde devam etmemiştir. 1895 yılına gelindiğinde Yafa Rüşdiye Mektebi'nde eğitim gören talebe sayısında belirgin bir azalma meydana gelmiş ve bu durum muallim-i sânîlik kadrosunun gerekliliğini yeniden tartışmaya açmıştır. Yaklaşık on sekiz yıl sonra, mektepteki muallim-i sânî kadrosunun kaldırılması gündeme gelmiş ve bu doğrultuda Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı tarafından gerekli idarî girişimlerde bulunulmuştur. Sonuç olarak Yafa Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sânî kadrosu kaldırılmış, görevde bulunan Mehmet Fevzi Efendi'nin birikmiş maaşları ödenerek görevi sona erdirilmiştir (MF. MKT., No. 277, Gömlek No. 39). Bu durum, Osmanlı taşra mekteplerinde kadro yapısının talebe mevcuduna göre yeniden şekillendirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Öte yandan, mektebin kadrosal yapılanmasında muallim-i evvel, muallim-i sânî ve rik'a mualliminin yanı sıra Fransızca mualliminin istihdamı da gündeme gelmiştir. Zira Yafa, coğrafi konumu itibarıyla önemli bir liman şehri olması nedeniyle çeşitli yabancı devlet ve toplulukların dikkatini çekmiş; bu bağlamda birçok yabancı unsur Yafa'ya yerleşmiştir. Şehirdeki bu kozmopolit yapı, özellikle Fransızcanın prestijli bir iletişim dili olarak öne çıkmasına yol açmıştır. Bu ortamda Müslüman halk da çocuklarının Fransızca öğrenmesine önem vermeye başlamıştır. Ancak Yafa Rüşdiye Mektebi'nde Fransızca eğitimi verilmemesi, Müslüman talebelerin yabancı mekteplere yönelmesine sebep olmuş; bu mekteplerden mezun olan bazı gençlerin Osmanlı idaresine karşı muhalif tutumlar geliştirmesi endişe verici bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişmeler doğrultusunda, Müslüman talebelerin yabancı mekteplere gitmelerinin önüne geçmek ve onları Osmanlı eğitim sistemi içinde tutabilmek amacıyla, Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü tarafından Yafa Rüşdiye Mektebi'nde Fransızca derslerinin okutulmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda, aylık 250 kuruş maaşla bir Fransızca mualliminin tayin edilmesi talebi Maârif Nezâreti'ne resmî olarak iletilmiştir (MF. MKT., No. 790, Gömlek No. 30). Bu girişim, Osmanlı Devleti'nin taşrada yürüttüğü modernleşme hamlelerinin dinî ve ahlâkî boyutla sınırlı kalmadığını; dil eğitimi ve kültürel rekabet alanını da kapsadığını göstermektedir.

Yafa Rüşdiye Mektebi'nde Fransızca öğretiminin gündeme gelmesi, yerel dinamiklerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin merkezî eğitim politikalarının da bir yansımasıdır. Nitekim 1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi, mevkice önemli yerleşim merkezlerinde ve özellikle ticaretle öne çıkan şehirlerdeki rüşdiye mekteplerinde yabancı dil olarak Fransızcanın öğretilmesine resmî olarak izin vermiştir (Düstûr, I. Tertip, C. II, 190). Bu düzenleme, dönemin küresel dil politikaları bağlamında Fransızcanın diplomasi ve ticaret dili olarak kabul edilmesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Batı ile kurmak istediği kültürel ve

entelektüel bağın da bir göstergesi olmuştur. 1897 yılında rüşdiye mekteplerine yönelik hazırlanan yeni ders programında Fransızca artık izin verilen bir ders olmaktan çıkmış, zorunlu dersler arasına girmiştir. Bu gelişme, dil eğitiminin merkezî modernleşme politikalarının ayrılmaz unsurlarından biri hâline geldiğini açık biçimde ortaya koymuştur (Gönüllü, 2017). Ancak bu uygulama uzun ömürlü olmamış; 1900 yılına gelindiğinde rüşdiyelerde Fransızca dersleri kaldırılmıştır (Doğanay, 2011). Bu durum, devletin eğitim politikalarında zaman zaman ortaya çıkan gerilimleri ve Batılılaşma ile geleneksel değerler arasında kurumsal düzeyde yaşanan denge arayışlarını yansıtmaktadır.

Bu genel uygulamaya paralel olarak Yafa Rüşdiye Mektebi'nde de Fransızca dersinin okutulması meselesi gündeme gelmiş; ancak Maârif Nezâreti, 29 Haziran 1904 tarihli yazısıyla bu talebi uygun görmemiş ve bu doğrultuda herhangi bir Fransızca muallimi tayin edilmemiştir (MF. MKT., No. 790, Gömlek No. 30; MF. İBT., No. 170, Gömlek No. 122). Buna rağmen Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, bölgesel ihtiyaçları dikkate alarak 1907 yılı itibarıyla yeniden harekete geçmiş ve Fransızca derslerinin mektepte okutulabilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede Fransızca muallimliğine Selami Efendi başvuruda bulunmuş; ancak yapılan imtihan sonucunda yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmıştır. Selami Efendi dışında bu derse başvuran başka bir adayın bulunmaması, mektepte Fransızca dersinin boş kalması riskini doğurmuştur. Bu sorunu aşmak amacıyla, Yafa'daki Frer Mektebi'nden mezun olan ancak Türkçe bilmeyen Kemal Elhac Efendi'nin vekâleten Fransızca muallimi olarak görevlendirilmesine karar verilmiştir (MF. İBT., No. 192, Gömlek No. 53). Bu atama, dil öğretimi alanında yerel çözümlerin nasıl üretildiğini ve yabancı dillerin öğretiminde yerli Müslüman kökenli kadroların yetersizliğinin nasıl aşılmaya çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte, Fransızca bilen ancak Türkçe bilmeyen bir muallimin istihdam edilmesi, taşra mekteplerinde pedagojik yeterlilikten çok dil yeterliliğinin öncelendiğini ve muallim temininde yaşanan güçlüklerin ciddi esneklikler doğurduğunu da ortaya koymaktadır.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Yafa Rüşdiye Mektebi'nin mevcut durumu gerek fiziki şartlar gerekse kadro yapısı bakımından ciddi yetersizlikler barındırmaktaydı. Mektebin muallim-i evveli, bu durumun eğitim kalitesi üzerinde olumsuz etkiler doğurduğunu gözlemlemiş ve söz konusu geri kalmışlığın, şehirde yabancı devletler ve topluluklar tarafından açılan modern mekteplerle karşılaştırıldığında daha da belirginleştiğini ifade etmiştir. Ona göre Yafa Rüşdiye Mektebi'nin bu dezavantajlı konumu iki temel sebepten kaynaklanmaktaydı: Birincisi, mektep binasının sağlık koşulları bakımından, yani hıfzıssıhha açısından, elverişsiz olması; ikincisi ise uzun süredir muallim-i sânî bulunmamasıydı (MF. İBT., No. 197, Gömlek No. 99).

Söz konusu koşullar, mektebin geçmiş yerleşim süreciyle doğrudan ilişkilidir. Hatırlanacağı üzere Yafa Rüşdiye Mektebi, ilk olarak iskeledeki bir camide eğitime başlamış, daha sonra ibtidâî mektebinin bir bölümüne taşınmıştı (MF. MKT., No. 928, Gömlek No. 38). Bu geçici çözümler, artan talebe sayısı karşısında yetersiz kalmış ve zamanla mektebin fiziki ve pedagojik altyapısı ciddi ölçüde zayıflamıştır. Ayrıca talebe sayısındaki düşüş nedeniyle daha önce mevcut olan muallim-i sânî kadrosu da 1895 yılında lağvedilmişti (MF. MKT., No. 277, Gömlek No. 39). Bu durum, hem eğitimde birebir muallim desteğini azaltmış hem de derslerin işlenişinde süreklilik sorunlarına yol açmıştır.

Yaşanan bu yapısal sorunlara dikkat çeken muallim-i evvel, Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü'ne başvurarak söz konusu iki temel problemin giderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Maârif Müdürlüğü tarafından yapılan açıklamada, muallim-i sânî kadrosu için gerekli duyuruların yapılmış olmasına rağmen herhangi bir başvurunun alınmadığı belirtilmiş; ayrıca mektep binasıyla ilgili iyileştirme sürecinin başlatıldığı bilgisi muallime iletilmiştir (MF. İBT., No. 197, Gömlek No. 99). Bu yapısal sorunlar karşısında, Yafa Rüşdiye Mektebi için daha kalıcı bir çözüm olarak yeni ve uygun bir bina inşa edilmesi gündeme gelmiştir.

Talebelerin daha sağlıklı ve geniş bir eğitim ortamında öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla, Yafa'da bulunan ve Evkaf-ı Münderise'ye ait olan bir arsanın yeni rüşdiye mektebi binası için tahsisi uygun görülmüştür. Yapılan teknik incelemeler neticesinde, inşa edilecek binanın maliyetinin 161.020 kuruş olacağı keşif defteriyle tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, söz konusu meblağın karşılanması için Maârif Nezâreti'nden resmî izin talebinde bulunmuştur. Nezâret tarafından bu talep uygun bulunmuş ve 119.800 kuruşluk kısmın iane hissesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bu karar, 1908 yılında padişah iradesiyle resmen onaylanmıştır (ŞD., No. 222, Gömlek No. 74; İ.MF., No. 14, Gömlek No. 6; BEO, No. 3253, Gömlek No. 243972). Her ne kadar yeni binanın planlaması ve finansmanı bu şekilde kesinlik kazanmış olsa da, söz konusu yapının ne zaman tamamlandığına ve eğitim-öğretime ne zaman geçildiğine dair herhangi bir arşiv belgesine ulaşılamamıştır.

Yafa Rüşdiye Mektebi'nin gerek fiziki koşullar gerekse muallim kadrosu bakımından çeşitli yetersizlikler göstermesi ve bu durumun uzun vadede eğitimin niteliğini olumsuz etkilemesi, mevcut binanın yenilenmesiyle giderilemeyecek ölçüde daha yapısal bir dönüşüm ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, Yafa'daki eğitim faaliyetlerinin daha ileri bir düzeye taşınabilmesi için rüşdiye mektebinin mevcut statüsünün değiştirilmesine yönelik talepler gündeme gelmiştir. Bu yerel talepler, esasında Osmanlı genelinde yaşanan daha geniş ölçekli yapısal sorunların bir parçasıydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde benzer sorunlar yaşanmakta; her vilayet merkezinde idadî mekteplerin açılması ise özellikle yüksek maliyetler sebebiyle mümkün olamamaktaydı. Bu engelin aşılması amacıyla 1884 yılından itibaren aşar ve müsakkafât vergilerinin bir kısmı maârif hissesi olarak toplanmaya başlanmış, ancak devletin ekonomik yetersizlikleri nedeniyle bu payın önemli bir bölümü İstanbul'da bırakılmıştır. Bu durum, taşrada planlanan idadî mekteplerin açılmasını geciktirmiş ya da sınırlı ölçüde gerçekleşmesine yol açmıştır. 1890 yılında ise çözüm olarak mevcut rüşdiye mekteplerine iki veya üç sınıflık idadî kademelerin eklenmesi, böylece rüşdiyelerin kaldırılarak ödenek ve personelinin idadî mekteplerine aktarılması kararlaştırılmıştır (Demirel, 2010).

Bu genel düzenlemenin bir yansıması olarak Yafa Maârif Komisyonu da Yafa Rüşdiye Mektebi'nin idadîye tahvil edilmesini talep etmiştir. Ancak Yafa'daki durum, merkezî kararların ötesinde yerel gerekçelerle de bu dönüşüm talebini güçlendirmiştir. Komisyonun değerlendirmesine göre, Yafa Rüşdiye Mektebi'nde uzun süredir yeterli düzeyde ve tecrübeli muallimlerin bulunmaması nedeniyle eğitim-öğretimde ciddi aksamalar yaşanmış; bu durum, Müslüman halkın çocuklarını yabancı devletlerin açtığı mekteplere yönlendirmesine yol açmıştır. Özellikle Yafa'nın ticari ve stratejik bakımdan önem taşıyan bir liman kenti olması, halkın daha nitelikli ve donanımlı bir eğitim beklentisi geliştirmesine neden olmuş; mevcut rüşdiye mektebinin bu ihtiyaca cevap veremediği düşünülmüştür. Bu sebeple Komisyon hem eğitimin niteliğini yükseltmek hem de Müslüman çocukların yabancı mekteplere yönelmesini önlemek amacıyla rüşdiye mektebinin idadîye dönüştürülmesini gerekli görmüştür. Komisyon, bu değerlendirmeler doğrultusunda rüşdiye yapısının artık ihtiyaca cevap vermediğini; idadî statüsüne geçilmesiyle birlikte daha nitelikli muallimlerin tayin edileceğini ve bu yolla eğitimde hem niteliksel hem de ideolojik bir dönüşüm sağlanacağını belirtmiştir. Böylece Müslüman çocukların yabancı mekteplere gitmesi önlenecek ve devlet denetimi altında daha üst düzey bir eğitim almaları mümkün hâle gelecekti. Bu gerekçelerle hazırlanan talep, 18 Şubat 1909 tarihli yazıyla Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü tarafından Maârif Nezâreti'ne iletilmiştir. Maârif Nezâreti, söz konusu talebi prensipte uygun bularak olumlu karşılamış; ancak yeni bütçe henüz tasdik edilmediği için Yafa Rüşdiye Mektebi'nin idadîye dönüştürülmesine yönelik herhangi bir uygulamaya geçilemeyeceğini Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü'ne bildirmiştir (MF. MKT., No. 1108, Gömlek No. 22). Bu durum, taşrada eğitim yapılarının dönüşümünde yerel irade ve pedagojik gerekçelerin yanı sıra merkezî idarenin mali planlamasının da belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.

2.3. Remle Rüşdiye Mektebi

Osmanlı Devleti'nin taşrada eğitim hizmetlerini geliştirmeye yönelik stratejileri doğrultusunda, Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü yalnızca sancak merkezinde değil, kazalar ve kasabalar gibi çevre yerleşim birimlerinde de rüşdiye mektepleri açılması için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu çabaların temelinde, bir yandan 1869 tarihli Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi'nin öngördüğü yapısal düzenlemelere riayet etme zorunluluğu (Düstûr, I. Tertip, C. II, 187), diğer yandan da Müslim ahalinin çocuklarını yabancı mekteplere göndermek yerine Osmanlı maarif sistemine bağlı kurumlara yönlendirme hedefi yer almaktaydı. Bu bağlamda, Kudüs-i Şerif Sancağı'na bağlı Yafa, Gazze ve Halilürrahman gibi önemli kaza merkezlerinin yanı sıra Yafa Kazası'na bağlı Remle Kasabası'nda da bir rüşdiye mektebi açılması yönünde girişimlerde bulunulmuştur. Söz konusu girişim, bölgedeki Müslim nüfusun eğitim ihtiyacını karşılamanın yanında, Osmanlı idaresinin taşradaki mevcudiyetini pekiştirmeyi ve yabancı mektepler karşısında yerel, devlet destekli alternatifler oluşturmayı amaçlamıştır.

Remle Rüşdiye Mektebi'nin açılma süreci, Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü'nün taşradaki eğitim hizmetlerini yaygınlaştırma çabasının somut bir yansımasıdır. Bu çerçevede, Yafa Kazası'na bağlı önemli yerleşim birimlerinden biri olan Remle Kasabası'nda bir rüşdiye mektebi kurulmasına yönelik teşebbüste bulunulmuştur. Ancak bu süreçte, 1869 tarihli Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi'nde belirtilen temel şartlardan biri, yani rüşdiye mektebi açılması planlanan mahalde en az 500 Müslüman hanenin bulunması zorunluluğu (Düstûr, I. Tertip, C. II, 187), karşılaşılan başlıca bürokratik engellerden biri olmuştur. Bu durum, idarî bir güçlük olmanın ötesinde, devletin eğitim politikalarının uygulanmasında yerel demografik koşulların ne derece belirleyici olduğunu da ortaya koymuştur.

Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü ise bu yasal sınırlamayı aşmak amacıyla pragmatik bir yaklaşım benimsemiş ve Remle Kasabası'na yaklaşık yarım saat mesafedeki Led Kasabası'nı da aynı eğitim havzası içinde değerlendirerek bir çözüm geliştirmiştir. Her iki kasabanın toplamda 1000 haneye ulaşması, nizamnâmede belirtilen asgari nüfus şartının sağlanmasına imkân vermiştir. Böylece Remle merkezinde açılması planlanan rüşdiye mektebinin, hem Remle hem de Led kasabalarındaki talebelerin eğitim ihtiyaçlarını karşılayabileceği öngörülmüştür. Bu doğrultuda, Remle merkezinde bulunan eski bir medrese binasının rüşdiye mektebine dönüştürülmesi gündeme gelmiş ve söz konusu yapının 20.000 kuruş karşılığında onarılarak eğitim-öğretime elverişli hâle getirilebileceğine dair bir keşif defteri düzenlenmiştir. Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, Remle Rüşdiye Mektebi'nin açılması için gerekli iznin verilmesi ve onarım masraflarının hangi kaynaklardan karşılanacağının belirlenmesi amacıyla 22 Ekim 1899 tarihli bir yazıyla Maârif Nezâreti'ne resmî başvuruda bulunmuştur. Osmanlı maarif uygulamasında yaygın olduğu üzere, rüşdiye mekteplerinin yapım ve tamir masraflarının mahallî halk tarafından karşılanması esasına dayanılarak, Maârif Nezâreti de bu mektebin onarımında kullanılacak 20.000 kuruşluk meblağın Remle ve Led halkı tarafından temin edilmesini uygun görmüştür (MF. MKT., No. 469, Gömlek No. 46).

Ancak dönemin ekonomik koşulları, Remle ve Led kasabalarında halktan beklenen mali katkının sağlanmasını güçleştirmiştir. Nitekim Maârif Nezâreti tarafından talep edilen 20.000 kuruşluk onarım bedelinin halk tarafından karşılanamaması nedeniyle Remle Rüşdiye Mektebi'nin açılışı yaklaşık on iki yıl ertelenmiştir. Nihayet 1912 yılında Remle Kasabası'nda 650 liraya inşa edilen mektebe (MF. İBT., No. 429, Gömlek No. 4), Ankara Dârülmuallimîn mezunlarından Hüseyin Hilmi Efendi aylık 500 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. Ancak Hüseyin Hilmi Efendi'nin görev yerine zamanında intikal etmemesi üzerine, mektepte eğitim-öğretimin aksamaması amacıyla Beyrut Sultânî Mektebi mezunu İbrahim Hikmet Efendi vekâleten görevlendirilmiş ve derslere başlanmıştır. Hüseyin Hilmi Efendi'nin 14 Ekim 1912 tarihinde Remle'ye ulaşmasının ardından görevini İbrahim Hikmet Efendi'den devraldığı anlaşılmaktadır. Aynı yıl içerisinde, mektebin hüsn-i hat muallimliğine 16 Kasım 1912 tarihinde Kudüs-i Şerif

İdâdî Mektebi mezunlarından Mahmud Sabri, bevvâblık görevine ise 23 Kasım 1912 tarihinde Mustafa Ali Ağa atanmıştır (MF. İBT., No. 407, Gömlek No. 40).

Fakat mektebin açılışından bir yıl sonra yapılan değerlendirmelerde, muallim-i evvel Hüseyin Hilmi Efendi'nin Türkçeyi çok iyi bilmesine rağmen Arapça yeterliliğinin sınırlı olduğu, bu durumun da talebelerin eğitiminde kayda değer bir ilerleme sağlanamamasına yol açtığı tespit edilmiştir. Ayrıca mektepte muallim-i sânî kadrosunun bulunmaması da eğitim kalitesini olumsuz yönde etkilemiştir. Buna karşılık, kadrosu daha güçlü olan Yafa Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan üç muallimin —muallim-i evvel, sânî ve sâlis— Arapçaya son derece hâkim oldukları belirtilmiştir. Bu durumu dikkate alan Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, her iki mektepteki eğitim faaliyetlerinin verimliliğini artırmak amacıyla Remle Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hüseyin Hilmi Efendi ile Yafa Rüşdiye Mektebi muallim-i sâlisi Edip Efendi arasında becâyiş yapılmasına karar vermiştir. Bu değişiklikle Hüseyin Hilmi Efendi'nin Yafa'daki Türkçe derslerine girmesi, Edip Efendi'nin ise Arapça yeterliliği sayesinde Remle Rüşdiye Mektebi'ndeki eğitim eksikliklerinin giderilmesine katkı sunması öngörülmüştür (MF. İBT., No. 461, Gömlek No. 64). Böylece Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, kadro değişikliklerini bireysel yeterliliklerin ötesinde, sancak genelinde eğitimin sürekliliğini sağlamak ve nitelikli insan kaynağını etkili biçimde dağıtmak amacıyla gerçekleştirmiştir.

2.4. Halilürrahman Rüşdiye Mektebi

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru taşrada modern eğitim kurumlarını yaygınlaştırma stratejisinin bir uzantısı olarak, Kudüs-i Şerif Sancağı'na bağlı Halilürrahman Kazası'nda da eğitim hizmetlerinin kurumsallaştırılması yönünde kayda değer adımlar atılmıştır. Bu bağlamda, Halilürrahman'daki ibtidâî mekteplerden mezun olan talebelerin rüşdiye düzeyindeki eğitime erişimlerinin sağlanması ve bu eğitimin yerinde sürdürülmesi amacıyla kazada bir rüşdiye mektebinin açılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu kararın alınmasında hem merkezî maarif politikaları hem de Halilürrahman halkının eğitim konusundaki duyarlılığı etkili olmuştur. Zira yerel halk, çocuklarının rüşdiye düzeyinde eğitim almalarının öneminin farkındaydı ve bu doğrultuda kendi kazalarında bir rüşdiye mektebinin inşa edilmesi için gerekli teşebbüslerde bulunmuştur. Halkın bu girişimci yaklaşımı sayesinde mektep kısa sürede inşa edilmiş (MF. İBT., No. 17, Gömlek No. 2) ve 1883 yılında eğitim-öğretime açılmıştır (Maarif Nezareti İstatistiği, H. 1310–1311, 42). Böylelikle Halilürrahman, Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki modern eğitim ağının önemli bir parçası hâline gelmiştir.

Halilürrahman Rüşdiye Mektebi'nin 1883 yılında tamamlanan inşa sürecinin ardından, eğitim-öğretime bir an önce başlanabilmesi amacıyla Kudüs-i Şerif Sancağı Mutasarrıfı, 13 Ağustos 1883 tarihli bir yazıyla Maârif Nezâreti'ne başvuruda bulunarak mektebe muallim tayin edilmesini ve gerekli kitaplarla risalelerin gönderilmesini talep etmiştir (MF. İBT., No. 17, Gömlek No. 2). Bu talep doğrultusunda Maârif Nezâreti, mektebin muallim-i evvelliğine Hafız Şerif Zihni Efendi'yi tayin etmiş (MF. MKT., No. 117, Gömlek No. 41) ve bu tayin 1885 yılında aylık 700 kuruş maaşla resmiyet kazanmıştır (ŞD., No. 1060, Gömlek No. 40). Hafız Şerif Zihni Efendi, görev süresi boyunca ilmî yeterliliğinin yanı sıra güzel ahlakı ve meslekî ciddiyetiyle de dikkat çekmiş; bu vasıfları sebebiyle takdir edilerek Edirne Rüûs-ı Hümâyûnu nişanı ile ödüllendirilmiştir. Ancak ailesine karşı maddi sorumluluklarının artması ve aldığı maaşın yetersiz kalması sebebiyle bazı çözüm arayışlarına yönelmiştir (MF. MKT., No. 117, Gömlek No. 41). Bu çerçevede ilk olarak sahip olduğu Edirne rüûsunun İstanbul rüûsuna tahvil edilmesini talep etmiş ve bu isteğini 8 Eylül 1889 tarihli bir yazıyla Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı aracılığıyla Maârif Nezâreti'ne iletmiştir. Ancak söz konusu talep, Nezâret tarafından uygun bulunmamıştır (MF. MKT., No. 112, Gömlek No. 151).

Bu gelişmenin ardından Hafız Şerif Zihni Efendi, 1890 yılında ikinci bir girişimde bulunarak maaş koşullarının daha elverişli olduğu Şam-ı Şerif merkezindeki veya bu merkeze bağlı sancaklardaki

rüşdiye mekteplerinden yahut İzmir ve Bursa vilayet merkezlerinde bulunan rüşdiyelerden birine muallim-i evvel olarak tayin edilmek üzere Maârif Nezâreti'ne müracaat etmiştir. Ancak Maârif Nezâreti, söz konusu yerlerdeki rüşdiye mekteplerinde muallim-i evvel kadrosunda boşluk bulunmaması nedeniyle Hafız Şerif Zihni Efendi'nin bu ikinci tayin talebini de uygun görmemiştir (MF. MKT., No. 117, Gömlek No. 41; MF. İBT., No. 25, Gömlek No. 33). Bunun üzerine Hafız Şerif Zihni Efendi, Halilürrahman Rüşdiye Mektebi'ndeki muallim-i evvel görevini sürdürmüş; 1888 yılından itibaren de mektepte hat derslerine girmeye başlamıştır (ŞD., No. 1060, Gömlek No. 40; TS.MA.e., No. 1375, Gömlek No. 55; MF. İBT., No. 144, Gömlek No. 23). Böylece hem görev alanını genişletmiş hem de gelirini artırmaya çalışmıştır. 700 kuruş maaşla görevine başlayan Hafız Şerif Zihni Efendi, vefatından önce aylık 855 kuruş maaş alarak ailesinin geçimini sağlamaya çalışmıştır (TS.MA.e., No. 1375, Gömlek No. 52; ŞD., No. 1060, Gömlek No. 40).

Yaklaşık yirmi yıl boyunca Halilürrahman Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak görev yapan Hafız Şerif Zihni Efendi, 1905 yılında vefat etmiş ve bu tarihten itibaren mektepteki muallim-i evvellik kadrosu boş kalmıştır (MF. İBT., No. 144, Gömlek No. 23; MF. MKT., No. 941, Gömlek No. 70). Bu boşluğun giderilmesi amacıyla, daha önce Atak Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sânî olarak görev yapan Ebubekir Efendi, İstanbul'daki Maârif Nezâreti'ne bağlı Mektepleri Teftiş Heyeti tarafından yapılan imtihana tabi tutulmuş; sınavı başarıyla geçmesinin ardından muallim-i evvelliğe terfi ettirilmiştir. Ebubekir Efendi, 1906 yılında Halilürrahman Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i evvel olarak atanarak görevine başlamıştır (MF. MKT., No. 958, Gömlek No. 23).

Üç sınıftan oluşan Halilürrahman Rüşdiye Mektebi (MF. İBT., No. 299, Gömlek No. 3), 1885 yılından 1908 yılına kadar eğitim-öğretim faaliyetlerini yalnızca bir muallimle sürdürmüştür. Ancak zamanla mektepteki talebe sayısının artması, üç sınıflı bir yapının tek muallimle idare edilmesini güçleştirmiş ve eğitim kalitesinde aksamalara yol açmıştır. Bu durum karşısında mektebe bir muallim-i sânî tayin edilmesine karar verilmiştir (MF. İBT., No. 199, Gömlek No. 14). Ne var ki alınan bu karara rağmen yaklaşık iki yıl boyunca mektebe ikinci bir muallim atanamamıştır. Bu gecikmenin eğitim üzerindeki olumsuz etkilerini gözlemleyen Kudüs-i Şerif Maârif Meclisi, Halilürrahman Rüşdiye Mektebi'ne bir değil iki muallim daha tayin edilmesini gerekli görmüş ve 23 Aralık 1910 tarihli bir yazıyla bu talebini Maârif Nezâreti'ne iletmiştir (MF. İBT., No. 299, Gömlek No. 3). Ancak bu talep doğrultusunda herhangi bir işlem yapılmamıştır.

Bunun üzerine Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, 1912 yılında yeniden girişimde bulunarak mevcut muallim-i evvel Ebubekir Efendi'nin görevdeki yetersizliği sebebiyle muallim-i sânîlik görevine geçirilmesini ve onun yerine tecrübeli bir muallimin muallim-i evvel olarak atanmasını önermiştir. Ayrıca bu yeni yapı içinde, mektepte artan talebe sayısını karşılayabilecek üçüncü bir muallimin de görevlendirilmesini 19 Ekim 1912 tarihli bir yazıyla Maârif Nezâreti'nden talep etmiştir (MF. İBT., No. 398, Gömlek No. 35). Halilürrahman gerek coğrafi konumu gerekse nüfus yoğunluğu bakımından stratejik bir kaza olduğundan, rüşdiye mektebine yönelik talep artmış; bu durum da muallim kadrosunun genişletilmesini zaruri hâle getirmiştir. Ancak Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü'nün söz konusu taleplerine ilişkin olarak Maârif Nezâreti'nin herhangi bir işlem yaptığına ya da resmî bir cevap verdiğine dair arşiv belgelerine ulaşılamamıştır.

Halilürrahman Kazası'nda rüşdiye mektebinde eğitim gören talebe sayısının zamanla artması, mevcut mektep binasının yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu nedenle 1889 yılında mevcut binanın ibtidâî mektebe dönüştürülmesi ve rüşdiye mektebi için yeni bir bina inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Yeni bina için 193.441 kuruş bedelli bir keşif defteri hazırlanmış ve söz konusu meblağın Maârif Hissesi'nden karşılanması talebiyle Kudüs-i Şerif Sancağı Mutasarrıflığı tarafından Maârif Nezâreti'ne başvurulmuştur. Ancak Maârif Nezâreti, rüşdiye mektebinin inşa masraflarının Halilürrahman Kazası halkı tarafından karşılanması gerektiğini belirterek bu talebi reddetmiş ve söz konusu bedelin Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki maarif sandığından temin edilmesini uygun görmüştür. Ne var ki dönemin ekonomik koşulları ve halkın maddi imkânsızlıkları

nedeniyle bu karar fiilen uygulanamamış, dolayısıyla yeni rüşdiye binasının inşası gerçekleştirilememiştir. Bu gelişmeler neticesinde eğitim faaliyetlerine mevcut binada devam edilmek zorunda kalınmıştır (MV., No. 43, Gömlek No. 48; İ.MMS., No. 105, Gömlek No. 4472).

2.5. Gazze Rüşdiye Mektebi

Kudüs-i Şerif Sancağı'nda rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılması sürecinde Gazze Kazası da bu eğitim teşkilatlanmasının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin taşra eğitimini güçlendirme politikası doğrultusunda, Gazze'de bir rüşdiye mektebinin açılması yönünde atılan adımlar; hem bölgedeki Müslim ahaliye yönelik eğitim hizmetlerinin artırılması hem de yerel halkın maarif faaliyetlerine katılımının teşvik edilmesi bakımından dikkate değerdir. Bu çerçevede Gazze Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş süreci, halkın maddi katkılarıyla şekillenmiş; mektebin işlerlik kazanabilmesi için Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü ile Maârif Nezâreti arasında çeşitli yazışmalar yapılmıştır. Bu çabaların somut bir sonucu olarak, Kudüs-i Şerif Sancağı'nda yerel halkın maddi katkılarıyla inşa edilen Gazze Rüşdiye Mektebi 1876 yılında faaliyete geçmiştir. Mektebin inşasının tamamlanmasının ardından Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, bir muallim-i evvel ile gerekli kitap ve risalelerin gönderilmesi amacıyla Maârif Nezâreti'ne başvuruda bulunmuştur. Ancak Maârif Nezâreti, mektebe henüz talebe kaydı yapılmadığı gerekçesiyle muallim-i evvel tayininin ertelenmesini uygun görmüş; bu süreçte Gazze'den bir kişinin muallim-i sânî olarak görevlendirilmesini talep etmiştir (MF. MKT., No. 42, Gömlek No. 95).

Bu doğrultuda Gazze Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sânî olarak görev almak isteyen Mustafa Efendi, Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü tarafından sınava tabi tutulmuş ve sınav evrakları 18 Ocak 1877 tarihinde Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Mustafa Efendi'nin 315 kuruş maaşla göreve tayini uygun bulunmuş; ayrıca mektebin yıllık giderleri için 1000 kuruşluk bir ödenek tahsis edilmiştir (MF. MKT., No. 49, Gömlek No. 2). Mustafa Efendi'den sonra Şeyh Abdüllatif Efendi de yine 315 kuruş maaşla muallim-i sânî olarak tayin edilmiş (MF. MKT., No. 64, Gömlek No. 17) ve bu görevini aralıksız yirmi iki yıl sürdürmüştür (ŞD., No. 1051, Gömlek No. 45). Bununla birlikte, Maârif Nezâreti'nin başlangıçta muallim-i evvel tayinini ertelemesi, Gazze Rüşdiye Mektebi'nin ilerleyen dönemlerde artan talebe mevcudu karşısında eğitim kadrosu bakımından ciddi yetersizliklerle karşı karşıya kalmasına zemin hazırlamıştır.

Mektebin faaliyete geçmesinden kısa süre sonra talebe sayısında önemli bir artış yaşanmış ve bu artış sınıf sayısının çoğalmasına yol açmıştır. Bu durum karşısında muallim-i sânî Mehmet Efendi tek başına yeterli olamamış, eğitimin aksamaması için mektebe bir muallim-i evvel tayin edilmesi yeniden gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü, Maârif Nezâreti'nden bu yönde talepte bulunmuştur. Söz konusu talep üzerine İstanbul Dârülmuallimîn mezunlarından Ahıshalı Mehmet Efendi, 1877 yılında aylık 500 kuruş maaşla Gazze Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i evvel olarak atanmıştır (MF. MKT., No. 51, Gömlek No. 94). Ahıshalı Mehmet Efendi, görevini bir süre yürüttükten sonra yerini Mehmet Rüşdi Efendi'ye bırakmıştır. Ancak Mehmet Rüşdi Efendi'nin Arapça bilgisinin yetersiz olması nedeniyle talebeler ondan yeterince istifade edememiştir (MF. MKT., No. 65, Gömlek No. 93). Bu sebeple Mehmet Rüşdi Efendi, Halep'in Eriha Kasabası'ndaki rüşdiye mektebine muallim-i evvel olarak tayin edilmiş (MF. MKT., No. 65, Gömlek No. 115); yerine ise Arapçaya vakıf olan Lazkiye Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ali Kemal Efendi getirilmiştir (MF. MKT., No. 65, Gömlek No. 93).

Öğretim kadrosunun yeniden yapılandırılmasıyla Gazze Rüşdiye Mektebi'nde eğitim faaliyetleri bir süre istikrarlı biçimde yürütülmüşse de bu durum uzun ömürlü olmamıştır. Nitekim 1904 yılına gelindiğinde, Merkab Rüşdiye Mektebi'nde görev yapmakta olan; ancak bulunduğu yerin ahalisiyle uyum sağlayamayan muallim-i evvel İbrahim Efendi, Gazze Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir (MF. MKT., No. 798, Gömlek No. 55). Ancak bu tayin yaz tatiline denk geldiğinden, İbrahim Efendi görevine hemen başlayamamış; Maârif Nezâreti'nden izin alarak yaz tatilini

İstanbul'da geçirmiştir (MF. İBT., No. 150, Gömlek No. 9). İbrahim Efendi, izin süresini birkaç kez uzatmış; fakat sürenin sona ermesine rağmen görev yeri olan Gazze'ye gitmemiştir (MF. İBT., No. 150/142; MF. MKT., No. 823, Gömlek No. 3). Hatta kendisinin İstanbul'da başka bir memuriyet arayışında olduğuna dair haberler Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü'ne ulaşmış ve bu gelişme üzerine görevinden azledilmiştir (MF. İBT., No. 156, Gömlek No. 49). Bu süreçte Gazze Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evvellik kadrosu yaklaşık altı ay boyunca boş kalmış ve uygun bir aday bulunamamıştır. Bunun üzerine Maârif Nezâreti, Gazze'den, idadî mektebi mezunu ve ehil bir kişinin belirlenerek imtihana tabi tutulmasını, başarılı olması hâlinde de bu kişinin muallim-i evvel olarak tayin edilmesini Kudüs-i Şerif Maârif Müdürlüğü'nden talep etmiştir (MF. MKT., No. 877, Gömlek No. 43). Bu durum, Osmanlı taşrasındaki eğitim kurumlarında nitelikli muallim kadrolarının temininde ve görev sürekliliğinin sağlanmasında karşılaşılan beşerî ve kurumsal güçlüklerin dikkat çekici bir örneğini oluşturmaktadır. Özellikle merkezden taşraya yapılan tayinlerde muallimlerin görev yerlerine zamanında intikal etmemeleri veya başka vilayetlerde daha cazip görevler aramaları, taşradaki eğitim kurumlarının süreklilik, istikrar ve kalite bakımından ciddi bir kırılganlık taşıdığını göstermektedir. Bu bağlamda Gazze Rüşdiye Mektebi örneği, Osmanlı maarif sisteminin taşradaki uygulamaları açısından hem kadro temininde yaşanan sıkıntılara hem de merkez-taşra ilişkisindeki aksaklıklara ışık tutmaktadır.

Muallim-i evvel kadrosundaki bu istikrarsızlık ve bürokratik süreçlerin ardından, mektepte eğitimin nitelikli biçimde sürdürülebilmesi için ders materyallerinin teminine önem verilmiş; talebelerin ihtiyaç duyduğu kitap ve araç-gereçlerin sağlanması yönünde adımlar atılmıştır. Bu kapsamda, Gazze Rüşdiye Mektebi'nde eğitim gören talebelerin ders materyallerine erişimini kolaylaştırmak amacıyla Maârif Nezâreti Kütüphanesi'nden çeşitli ders kitapları ve eğitim araç-gereçleri gönderilmiştir. Bu çerçevede mektebe 50 adet Emsile, 50 adet Bina, 50 adet Avâmil, 50 adet Talim-i Farisi, 20 adet Dürriyekta, 2 adet Avrupa haritası ve küre, 20 adet şehadetname, 20 adet Kavâid-i Farisi, 20 adet Nasîhatü'l-Hükemâ, 20 adet kelâm kitabı, 30 adet Risâle-i Ahlâk ve 10 adet Gülistan olmak üzere toplam 342 adet muhtelif kitap ve eğitim materyali temin edilmiştir (MF. İBT., No. 17, Gömlek No. 131). Bu gelişme, Gazze Rüşdiye Mektebi'nde yürütülen eğitimin içerik bakımından zenginleşmesini sağlamış; talebelerin hem geleneksel İslami metinlere hem de daha geniş bilgi alanlarına ait içeriklere daha sistematik biçimde erişebilmesine katkıda bulunmuştur.

3. Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son dönem eğitim politikalarının Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki yansımaları, rüşdiye mekteplerinin kuruluş ve işleyiş süreçleri üzerinden incelenmiştir. Kudüs-i Şerif merkezinin yanı sıra Yafa, Remle, Halilürrahman ve Gazze örnekleri, rüşdiye eğitiminin taşrada yaygınlaştırılmasının yalnızca merkezî düzenlemelere bağlı olmadığını; bina temini, mali kaynaklar, muallim kadroları ve mahallî şartlarla birlikte şekillendiğini göstermektedir. İncelenen mekteplerin farklı kuruluş ve gelişim süreçleri, aynı eğitim politikasının sancak içinde dahi farklı sonuçlar doğurabildiğine işaret etmektedir.

Kuruluş süreçlerine ilişkin bulgular, mahallî girişimlerin önemini ortaya koymaktadır. Kudüs-i Şerif'te 1857 yılında rüşdiye açılması yönünde karar alınmasına rağmen mektebin fiilen faaliyete geçtiği 1868 yılına ilişkin kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yafa'da eğitim için önce bir caminin, ardından ibtidâî mektebinin bir bölümünün ve kiralık bir binanın kullanılması, uygun mekân teminindeki güçlükleri göstermektedir. Halilürrahman ve Gazze'de halkın katkıları mekteplerin kuruluşunda rol oynarken Remle'de planlanan binanın onarım masraflarının mahallî halktan karşılanamaması, açılışın yaklaşık on iki yıl gecikmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu örnekler, yerel destek sağlandığında eğitim kurumlarının açılmasının kolaylaşabildiğini, kaynak yetersizliğinde ise merkezî kararların uygulamaya geçirilmesinin gecikebildiğini göstermektedir.

Mekteplerin fiziki ve mali koşulları da eğitimin sürdürülmesinde belirleyici olmuştur. Kudüs-i

Şerif Rüşdiye Mektebi'nin onarım ve genişletilmesi için gerekli kaynağın temininde vakıf mülklerinin tasarrufuna ilişkin sınırlamalarla karşılaşılmış, masrafların maarif bütçesinden karşılanması gündeme gelmiştir. Halilürrahman'da yeni bina için hazırlanan keşif bedelinin mahallî kaynaklardan karşılanamaması nedeniyle inşaat gerçekleştirilememiştir. Yafa'da ise mevcut binanın sağlık şartlarına elverişsiz olduğu yönündeki değerlendirmeler, yeni bina yapılması girişimlerini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla mekteplerin açılması kadar uygun binalarda ve yeterli mali destekle faaliyetlerini sürdürebilmeleri de ayrı bir sorun alanı olarak belirmiştir.

Muallim temini ve muallimlerin dil yeterliliği, incelenen örneklerde eğitim-öğretimin niteliğiyle doğrudan ilişkilendirilen başlıca meselelerdendir. Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'ne ilk muallim-i evvel tayininde Arapça bilgisine önem verilmiş; Gazze'de Arapçası yetersiz görülen bir muallimin yerine bu dili bilen başka bir muallim getirilmiştir. Remle'de Türkçeyi iyi bilmesine rağmen Arapçası iyi olmayan muallimin talebelerin eğitiminde beklenen sonucu sağlayamadığı belirtilmiş ve Yafa'daki bir muallimle becayişi kararlaştırılmıştır. Bu örnekler, Arapça konuşulan bir bölgede muallimlerin dil yeterliliğinin eğitim idaresince somut bir ihtiyaç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Muallim sayısındaki yetersizlik ve kadro sürekliliğine ilişkin sorunlar da benzer biçimde kayıtlara yansımıştır. Halilürrahman'da üç sınıflı mektebin uzun süre tek muallimle idare edilmesi üzerine ilave muallim talepleri yapılmış; Yafa'da muallim-i sânî kadrosunun kaldırılması sonrasında öğretimin aksadığı bildirilmiştir. Gazze'de ise tayin edilen muallimin görev yerine gitmemesi, muallim-i evvellik kadrosunun aylarca boş kalmasına neden olmuştur. Bu örnekler, muallim atamasına ilişkin kararların alınmasının tek başına yeterli olmadığını; göreve başlama, görevde kalma ve ihtiyaç duyulan sayıda muallim istihdam etme meselelerinin eğitim faaliyetlerinin sürekliliğini etkilediğini göstermektedir.

Sancağın toplumsal ve dilsel özellikleri, özellikle Yafa örneğinde ders programlarına ilişkin taleplerde de görünür hâle gelmiştir. Yafa'da Fransızca öğretimi ve bu alanda muallim görevlendirilmesi yönündeki girişimler, yabancı mekteplerle rekabetin yerel eğitim beklentilerini etkilediğine işaret etmektedir. Bununla birlikte 1904 tarihli talebin kabul edilmemesi ve sonraki dönemde uygun muallim bulunmasında güçlük yaşanması, yerel ihtiyaçlar ile merkezî kararlar ve personel imkânları arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Gazze'ye gönderilen kitaplar ve öğretim araçları ise ders materyallerinin merkezden temini için yürütülen çabaları somutlaştırmaktadır.

Talebe sayılarına ilişkin kayıtlar, kurumsal gelişmenin her mektepte aynı doğrultuda ilerlemediğini göstermektedir. Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'nde 1870'lerin başında yaklaşık elli düzeyinde olan talebe mevcudu 1888'de 103'e yükselmiş, 1890'da ise 82'ye gerilemiştir. Yafa'da ilk yıllarda kaydedilen artışa karşılık daha sonraki dönemde talebe sayısındaki düşüş kadro düzenlemelerine gerekçe oluşturmuştur. Bu veriler, rüşdiyelere yönelik talebin zaman içinde değiştiğini göstermekte; ancak söz konusu değişimlerin nedenlerini yalnızca talebe sayılarından hareketle kesin biçimde belirlemeye imkân vermemektedir.

Sonuç olarak Kudüs-i Şerif'teki rüşdiye mekteplerine ilişkin bulgular, Osmanlı taşrasında modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının merkezî idarenin düzenlemeleri ile mahallî idarelerin girişimleri, halkın mali imkânları ve muallimlerin niteliği arasındaki etkileşimle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın Osmanlı eğitim tarihine katkısı, bu genel ilişkiyi Kudüs-i Şerif, Yafa, Remle, Halilürrahman ve Gazze'deki somut uygulamalar üzerinden izlenebilir hâle getirmesidir. Bununla birlikte incelenen arşiv belgelerinin ağırlıklı olarak idarî yazışmalardan oluşması, sınıf içi öğretimin niteliği ve talebelerin öğrenme düzeyleri hakkında kesin sonuçlara ulaşmayı sınırlandırmaktadır. Bu nedenle ortaya konulan bulgular, öncelikle rüşdiye mekteplerinin kurumsal işleyişi ve bu işleyişi etkileyen koşullar bakımından değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.}AMD, 72/61, 20 Ağustos 1857 (H. 29 Zilhicce 1273).

BOA, BEO, 3253/243972, 20 Şubat 1908 (H. 17 Muharrem 1326).

BOA, İ..DH, 698/48826, 10 Mart 1875 (H. 2 Safer 1292).

BOA, İ..MF, 14/6, 19 Şubat 1908 (H. 16 Muharrem 1326).

BOA, İ..ŞD, 9/466, 7 Ağustos 1868 (H. 17 Rebiyülahir 1285).

BOA, MF.MKT, 1108/22, 20 Mart 1909 (H. 27 Safer 1327).

BOA, MF.MKT, 112/151, 2 Ekim 1889 (H. 6 Safer 1307).

BOA, MF.MKT, 117/41, 28 Nisan 1890 (H. 8 Ramazan 1307).

BOA, MF.MKT, 19/124, 1 Eylül 1874 (H. 19 Recep 1291).

BOA, MF.MKT, 277/39, 20 Ağustos 1895 (H. 28 Safer 1313).

BOA, MF.MKT, 28/33, 25 Mayıs 1875 (H. 19 Rebiyülahir 1292).

BOA, MF.MKT,42/95, 30 Ağustos 1876 (H. 9 Şaban 1293).

BOA, MF.MKT, 46/102, 20 Mart 1877 (H. 5 Rebiyülevvel 1294).

BOA, MF.MKT, 469/46, 3 Ekim 1899 (H. 27 Cemaziyelevvel 1317).

BOA, MF.MKT, 47/172, 26 Nisan 1877 (H. 12 Rebiyülahir 1294).

BOA, MF.MKT, 49/2, 24 Mayıs 1877 (H. 11 Cemaziyelevvel 1294).

BOA, MF.MKT, 51/94, 5 Eylül 1877 (H. 26 Şaban 1294).

BOA, MF.MKT, 64/17, 31 Temmuz 1879 (H. 11 Şaban 1296).

BOA, MF.MKT, 65/115, 4 Ağustos 1880 (H. 27 Şaban 1297).

BOA, MF.MKT, 65/93, 28 Temmuz 1880 (H. 20 Şaban 1297).

BOA, MF.MKT, 790/30, 7 Temmuz 1904 (H. 23 Rebiyülahir 1322).

BOA, MF.MKT, 798/55, 24 Ağustos 1904 (H. 12 Cemaziyelahir 1322).

BOA, MF.MKT, 823/3, 3 Ocak 1905 (H. 26 Şevval 1322).

BOA, MF.MKT, 877/43, 25 Ağustos 1905 (H. 23 Cemaziyelahir 1323).

BOA, MF.MKT, 928/38, 17 Mayıs 1906 (H. 23 Rebiyülevvel 1324).

BOA, MF.MKT, 941/70, 16 Temmuz 1906 (H. 24 Cemaziyelevvel 1324).

BOA, MF.MKT, 958/23, 10 Ekim 1906 (H. 21 Şaban 1324).

BOA, MF. İBT, 310/42, 27 Mart 1911 (H. 26 Rebiyülevvel 1329).

BOA, MF. İBT, 115/60, 29 Mart 1902 (H. 19 Zilhicce 1319).

BOA, MF. İBT, 276/57, 22 Haziran 1910 (H. 13 Cemaziyelahir 1328).

BOA, MF. İBT, 12/17, 10 Ocak 1878 (H. 6 Muharrem 1295).

BOA, MF. İBT, 144/23, 28 Ocak 1904 (H. 10 Zilkade 1321).

BOA, MF. İBT, 150/9, 23 Ağustos 1904 (H. 11 Cemaziyelahir 1322).

BOA, MF. İBT, 150/142, 13 Eylül 1904 (H. 3 Recep 1322).
BOA, MF. İBT, 156/49, 27 Şubat 1905 (H. 22 Zilhicce 1322).
BOA, MF. İBT, 17/131, 18 Kasım 1884 (H. 29 Muharrem 1302).
BOA, MF. İBT, 17/2, 25 Aralık 1883 (H. 24 Safer 1301).
BOA, MF. İBT, 170/122, 6 Aralık 1905 (H. 8 Şevval 1323).
BOA, MF. İBT, 192/53, 28 Haziran 1907 (H. 17 Cemaziyelevvel 1325).
BOA, MF. İBT, 197/99, 2 Ekim 1907 (H. 24 Şaban 1325).
BOA, MF. İBT, 199/14, 25 Kasım 1907 (H. 19 Şevval 1325).
BOA, MF. İBT, 25/33, 29 Mayıs 1890 (H. 9 Şevval 1307).
BOA, MF. İBT, 299/3, 23 Ocak 1911 (H. 22 Muharrem 1329).
BOA, MF. İBT, 398/35, 19 Ekim 1912 (H. 8 Zilkade 1330).
BOA, MF. İBT, 4/140, 14 Şubat 1875 (H. 8 Muharrem 1292).
BOA, MF. İBT, 407/40, 15 Aralık 1912 (H. 5 Muharrem 1331).
BOA, MF. İBT, 429/4, 18 Mayıs 1913 (H. 11 Cemaziyelahir 1331).
BOA, MF. İBT, 461/64, 26 Ekim 1913 (H. 25 Zilkade 1331).
BOA, MF. İBT,5/120, 25 Mart 1875 (H. 17 Safer 1292).
BOA, MF. İBT, 6/66, 20 Nisan 1875 (H. 14 Rebiyülevvel 1292).
BOA, MF. İBT,9/31, 25 Kasım 1876 (H. 8 Zilkade 1293).
BOA, MF. İBT,9/56, 30 Kasım 1876 (H. 13 Zilkade 1293).
BOA, MF. İBT,2/45, 24 Aralık 1872 (H. 23 Şevval 1289).
BOA, İ..MMS,105/4472, 9 Haziran 1889 (H. 10 Şevval 1306).
BOA, MV, 43/48, 22 Mayıs 1889 (H. 22 Ramazan 1306).
BOA, A.}MKT. NZD,196/78, 7 Ekim 1856 (H. 7 Safer 1273).
BOA, A.}MKT. MHM,416/83, 17 Ağustos 1868 (H. 27 Rebiyülahir 1285).
BOA, A.}MKT. MHM,441/43, 11 Nisan 1869 (H. 28 Zilhicce 1285).
BOA, A.}MKT. MHM,98/70, 7 Ekim 1856 (H. 7 Safer 1273).
BOA, ŞD, 208/13, 28 Ekim 1878 (H. 2 Zilkade 1295).
BOA, ŞD, 222/74, 30 Ocak 1908 (H. 26 Zilhicce 1325).
BOA, ŞD, 1051/45, 30 Kasım 1906 (H. 13 Şevval 1324).
BOA, ŞD, 1060/40, 7 Temmuz 1907 (H. 26 Cemaziyelevvel 1325).
BOA, TS.MA.e,1375/52, 12 Kasım 1892 (H. 21 Rebiyülahir 1310).
BOA, TS.MA.e,1375/55, 12 Kasım 1892 (H. 21 Rebiyülahir 1310).
Devlet salnamesi. (H. 1286–1307).

Araştırma Eserleri

Alkan, M. Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri 1839–1924.* T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

Avcı, Y. (2021). Kudüs Hükümet Konağı: Osmanlı modernleşmesinin mimari temsili (1854–1917). *Filistin Araştırmaları Dergisi*, *10*, 1–21.

Demirel, F. (2010). *Mekteb-i idadi* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.

Demirel, M. (2002). Türk eğitiminin modernleşmesinde rüşdîye mektepleri. İçinde *Türkler* (C.15, ss. 64–88). İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Doğanay, F. K. (2011). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e rüşdiye mektepleri* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.

el-Aselî, K. C. (2002). Kudüs: Osmanlı dönemi ve sonrası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 334–338).). İstanbul: TDVİA.

Genli, M. E. (2025). Gevar Rüşdiye Mektebi'nin tarihsel gelişimi ve eğitim reformlarındaki yeri (1877–1913). *Cihanşümul Akademi Sosyal Bilimler Dergisi***,** 6(11), 284–302.

Gönüllü, A. R. (2017). Alanya Rüşdiye Mektebi (1861–1913). *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 73, 65–88.

Hayta, N., & Ünal, U. (2003). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri: XVII. yüzyıl başlarından yıkılışa kadar*. Gazi Kitabevi Yayınları.

İstanbul Üniversitesi. (t.y.-a). *II. Abdülhamid Han fotoğraf albümleri* [Fotoğraf]. 4 Şubat 2025, tarihinde http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90504---0043.jpg adresinden erişildi.

İstanbul Üniversitesi. (t.y.-b). *II. Abdülhamid Han fotoğraf albümleri* [Fotoğraf]. Erişim tarihi: 4 Şubat 2025, tarihinde http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90504---0058.jpg adresinden erişildi

Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Köse, F. B. (2015). Osmanlı dönemi Kudüs'ünde idari ve sosyal yapı. *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, 1, 161–199.

Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi idaresinde bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Âliye ile Mekatib-i Husûsiye ve Ecnebiyenin ve taşrada mevcud bulunan kütüphanelerin istatistiği. (H. 1310–1311).

Özcoşar, İ., & Akman, E. (2018). Osmanlı Kudüs'ünde ecnebi kilise arazilerinin vergiden muafiyeti meselesi. *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi***,** *18*(2), 15-34.

Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839–1908)* (O. Yener, Çev.). İletişim Yayınları.

Tekdal, D. (2021). Osmanlıda modern taşra okullarına öğrenme ortamı ve eğiticiler bağlamında bakış. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi***,** *10*(1), 72-107.

Telli, H. (2024). Osmanlı'nın son Kudüs müftüleri. *Tokat İlmiyat Dergisi***,** *12*(2), 374–395.

Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı rüşdiyeleri (1897–1907)***.** Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EKLER

Ek 1: Gazze Rüşdiye Mektebi Binası (İ.Ü., "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri" Erişim 4 Şubat 2025).

Ek 2: Halirürrahman Rüşdiye Mektebi Binası (İ.Ü., "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri" Erişim 4 Şubat 2025).

